

חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות באמצעות חינוך

מרדכי קרמניצר ועמיר פוקס*

קיץ 2014 סימן נקודת שפל בציבוריות הישראלית בכל הנוגע לתהומות שאליהן צלל השיח הציבורי. רמות השנאה, הגזענות והפילוג שנחשפו בקרב אזרחי ישראל – רצח הנער מחמד אבו-ח'דיר, הקריאות הפומביות לנקמה בערבים לאחר חטיפת שלושת הנערים בגוש עציון ובמהלך "צוק איתן", ובכלל זה גילויי האלימות והבריונות ברחובות כלפי ערבים וכלפי מפגינים שמתנגדים למלחמה - היו שיאן של תהליך הקצנה רב שנים, שאפשר היה להבחין בהתהוות ברשתות החברתיות. תופעות אלה מצביעות על נקודת תורפה קשה ב-DNA הדמוקרטי הישראלי - היעדר הפנמה של ערכיה הבסיסיים ביותר של הדמוקרטיה: כבוד האדם באשר הוא אדם, שוויון ערך האדם, כיבוד האחר והשונה. סקרים מעודכנים מציינים תמונה מדאיגה באשר לתפיסות הרווחות בציבור בנוגע לערך השוויון. לפי מדד הדמוקרטיה האחרון, כ-36% מהציבור היהודי "מסכים מאוד" או "די מסכים" להיגד "מקובל עליי שישראל, כמדינה יהודית, תזרים יותר תקציבים לישובים יהודיים מאשר לישובים ערביים" (בקרב אוכלוסייה דתית תמכו בהיגד כ-50% מהנשאלים). כך גם רוב מוחלט (74%) מהיהודים בישראל סבורים שהחלטות באשר לשלום ולביטחון צריכות להתקבל ב"רוב יהודי", וכ-64% כשמדובר בהחלטות גורליות בנושאי שיטת הממשל ומבנה הכלכלה ([מדד הדמוקרטיה, 2014](#)).¹

המערכת האמורה להבנות את האתוס הדמוקרטי של אזרחי ישראל בתחילת דרכם היא מערכת החינוך, שכן היא המופקדת על החינוך בשנים שבהן דמותם ותפיסותיהם של האזרחים והאזרחיות לעתיד מתעצבות. על כן בשעת משבר זו מתבקש חשבון נפש במערכת החינוך והתמודדות עם השאלה: האם היא מגשימה את תפקידה לחינוך לדמוקרטיה? האם תפיסת הדמוקרטיה במערכת היא כזאת שמעבירה את המסר של שוויון בין בני האדם, כבוד האדם וקבלת השונה? האם המערכת משכילה לחנך את צעירי ישראל לאהבת המולדת, להזדהות עם אופייה של המדינה כמדינת לאום של העם היהודי (או לפחות להבנה כזאת), ובה בעת לתפיסת המדינה כמדינה דמוקרטית-ליברלית, שמחויבת לשוויון זכויות והזדמנויות לכלל אזרחיה ולכיבוד הקבוצות הלא-יהודיות בתוכה? האם הגישה הרווחת, המדגישה את הניגוד ואת המתח בין יהודיות המדינה ובין היותה מדינה דמוקרטית, היא הגישה הנכונה מבחינה חינוכית? דומה כי גם כיום, כמעט עשרים שנה אחרי שפורסם ואומץ הדוח **להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל**, לא הונחה בישראל תשתית משמעותית למושג "אזרח". בהיעדר חוקה, בהיעדר הסכמות חברתיות רחבות, מערכת החינוך מתקשה להתמודד בהצלחה עם אתגר החינוך האזרחי-דמוקרטי.

בהקשר זה ברצוננו להצביע על כמה מוקדים של בעיות:

* פרופ' מרדכי קרמניצר, סגן נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה וד"ר עמיר פוקס, חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה I תמר הרמן, אלה הלר, חנן כהן, גלעד בארי ויובל לבל, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ישראל כמדינת לאום ובה מיעוט ערבי-פלסטיני

היותה של ישראל מדינה יהודית - כשההצטרפות לעם היהודי עוברת דרך הצטרפות לדת היהודית - יוצרת קושי אינהרנטי מבחינת המיעוטים הלא-יהודיים בישראל. קושי מיוחד קיים בכל הנוגע ליחסו של הרוב היהודי לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית, המזוהה עם העם הפלסטיני, שבישראל נתפס כאויב. סכסוך מתמשך כזה - שכיום פתרונו אינו נראה לעין, ויש גורסים שאיננו פתיר כלל - הוא מתכון לשחיקה מתמשכת בתפיסה האוניברסלית של שוויון ערך האדם באשר הוא אדם ובתפיסתם של אזרחי המדינה הערבים כאזרחים שווים זכויות. ראשית נדרשת ההבנה שמציאות זו משפיעה לרעה על תפיסתם האזרחית של כלל תושבי המדינה, שכן במצב זה, כדי להעמיד ולבסס תפיסה אזרחית, נדרש מאמץ מיוחד. אבל בכך אין די, ומאמץ כזה צריך להיות כפול ומכופל לנוכח מכלול תכניה של מערכת החינוך, שבכל שנות הלימוד מדגישה הן בתכנים הנלמדים והן באווירה, המתבטאת בטקסים ובציון חגים וימי מועד, את אופייה היהודי של המדינה. אופי זה עשוי ללבוש פנים, לפי המחנכים והחומר הנלמד, של פרטיקולריזם קיצוני, לאומנות, התנשאות ואיבה לאחר. כדי למנוע קלקול חמור בתחום האזרחי והדמוקרטי, ככל שמדגישים יותר את הפרטיקולריזם ואת הייחודי, כך חייבים להדגיש במקביל את הכללי ואת המשותף. כל עוד מערכת החינוך מעמידה את המתחנכת בפני חלופות מתחרות של מדינת לאום או "מדינת כל אזרחיה", אין סיכוי לחינוך דמוקרטי בישראל. חייבים להבין שהיותה של ישראל מדינת לאום אינה סותרת את היותה, במקביל ובו זמנית, מדינה של כלל אזרחיה. אם היא אינה מדינת כל אזרחיה, היא אינה דמוקרטיה. בלי העמדת אופייה הדמוקרטי של המדינה כערך יסודי, מהותי וחיוני, כערך קיומי, בלעדיו-אין, לא ניתן יהיה להבטיח את הדמוקרטיה הישראלית, התלויה בהכרח במידת מחויבותם של אזרחיה לתפיסה הדמוקרטית. מערכת החינוך חייבת להביא לידי הפנמת מעמדם המיוחד של אזרחי המדינה הפלסטינים כאזרחים שווים זכויות במדינה, כמי שתורמים לבניין הארץ ולפיתוחה וכמי שלפי מיטב הנתונים וההערכות של גורמי הביטחון אינם מסכנים את ביטחון המדינה. כדי למנוע דמוניזציה של הפלסטינים, שמסכלת כל מאמץ חינוכי-דמוקרטי, אין מנוס מהצגה הוגנת של הנרטיב הפלסטיני מתוך התמודדות ביקורתית עמו.

זיהוי הדמוקרטיה וזכויות האדם כערך "של השמאל"

בשנים האחרונות נוצר בישראל זיהוי בין ערכי הדמוקרטיה המהותית ושיח זכויות האדם ובין ה"שמאל". לכן עיסוק בסוגיות אלה מקבל נופך "פוליטי-מפלגתי". זיהוי זה מביא לידי כך שמורים נזהרים מלעסוק בסוגיות שעלולות לעורר מחלוקת ולהביא לידי תגובות שליליות של תלמידים והורים. למורים ולמנהלים יש תמריץ, בכל הנוגע לחינוך לדמוקרטיה, לעסוק בעיקר בעניינים "נייטרליים" ובנושאים שנוגעים בנהלים ובמוסדות כגון הכרעת הרוב, בחירות, הפרדת רשויות וסמכויות המוסדות. בה בעת הם נמנעים מלעסוק בתכנים מהותיים, רכים יותר, כמו זכויות האדם והאזרח, שוויון או נושאים שנתפסים ככאלה המזוהים פוליטית עם "השמאל". ברור שגישה זו גוזרת עוני תוכני על לימודי הדמוקרטיה והאזרחות ומציגה לתלמידים גישה חלקית ופגומה של הדמוקרטיה. היא מדירה מן התחום את חלקיו היותר עסיסיים, היותר מאתגרים והיותר מעניינים.

מדובר בתפיסה מעוותת מבחינה עניינית ומנוגדת להיסטוריה הציונית, שבה נושאי דגל חשובים של תורת זכויות האדם היו מנהיגי הימין הציוני. היא מסוכנת מאין כמוה, שכן במקום

להתייחס אל הדמוקרטיה כאל תשתית של הסכמה רחבה, נהפכה הדמוקרטיה, במובנה המהותי, לנושא שנוי במחלוקת, לחלק מזירת המריבה הפוליטית. גישה זו מביאה בהכרח לידי תפיסות אנטי-דמוקרטיות בקרב הלומדים. כך במקום לחזק את יסודותיה הדמוקרטיים של האזרחות, היא חותרת תחתם.

פחד והיעדר מגע בין אוכלוסיות

החברה הישראלית היא חברה רב-תרבותית, שבאופן יחסי מעניקה אוטונומיה לזרמים ולקבוצות בחברה, ויש בכך מן החיוב. עם זאת תוצר לוואי בעייתי מאוד של הפרדה זו הוא שברוב המקרים ההפרדה בין מסגרות חינוך לפי קבוצות או לפי השקפה מביאה לידי מצב שבו בנות ובני הקבוצות אינן נתקלים כמעט אלה באלה. כך מתפתחות תופעות של בורות, דעות קדומות וסטראוטיפים - שמציגים את האחר כנחות ומסוכן - וכן של פחד, איבה ועוינות.

לימודי דמוקרטיה בזרמים שאינם ממלכתיים

שאלת לימודי הליב"ה בבתי ספר לא-ממלכתיים זכתה לטיפול כסוגיה משפטית-חוקתית שנוגעת לזכות לחינוך ולמידת חובתה של המדינה לממן חינוך לא ממלכתי. אבל בהקשר זה עולה גם השאלה הערכית, שאלת המדיניות: האם מכל מערכות החינוך אכן מצופה להנחיל ערכים דמוקרטיים? האם ערכים אלה כוללים את שוויון ערך האדם, את שוויון הזכויות האזרחי, את הכבוד לאחר?

בהמשך לכל האמור לעיל ברצוננו להציע כמה קווי פתרון ראשוניים שיש לשקול ושעמם יש להתמודד, במטרה לנסות ולשנות את המצב המשברי שאליו נקלעו מערכת החינוך והספרה הציבורית כולה:

1. החזרת הדמוקרטיה אל לב ההסכמה הישראלית הרחבה. המסר של המנהיגות הלאומית והמנהיגות החינוכית צריך להיות: ישראל היא בה בעת מדינת הלאום של העם היהודי ומדינה דמוקרטית של כלל אזרחיה.
2. חיזוק החינוך לערכים דמוקרטיים באמצעות שילוב של השיח הדמוקרטי בכל מקצועות הלימוד, ולא דווקא ב"מקצוע האזרחות". מדובר במאמץ מערכתי שיביא לידי עיסוק בסוגיות של ערכים דמוקרטיים בכלל המקצועות הנלמדים.
3. חינוך לאזרחות ולדמוקרטיה מגיל צעיר ככל האפשר: מהגן דרך תכנית הלימודים בכל שנות הלימודים בבית הספר היסודי. עיכוב במאמץ החינוכי ונטישת הגילים הצעירים עלולים להביא לידי "החמצת הרכבת".
4. ביסוס לימודי הדמוקרטיה על משנתם של מנהיגים והוגי דעות ממגוון הזרמים האידאולוגיים והפוליטיים במטרה לנתק את הקישור הנעשה היום בין דמוקרטיה וזכויות אדם ובין ה"שמאל". התכנים הדמוקרטיים, הפרוצדורליים והמהותיים, מוסכמים מעבר לחילוקי דעות פוליטיים. דמוקרטיה במדינת לאום אינה דמוקרטיה נכה. יש למקד מאמץ חינוכי בהדגשת המשותף, ההרמוני והמפרה הדדית בין יהודיותה של המדינה ובין אופייה הדמוקרטי. כך למשל הערכים של כבוד אנושי שווה לכל בני האדם,

- חיוניותה של חירות לאומית, היחס השווה ללא-יהודי החי במדינה יהודית, הצורך בהגבלת השלטון, כפיפות השלטון לחוק, לצדק ולחסד, עקרון האחריות האישית, החובה לדאוג לחלש – כל אלה מעוגנים, ובאופן מרשים ביותר, במסורת היהודית.
5. התוויית מדיניות באשר לקיום מפגשים משמעותיים של עשייה משותפת בין קבוצות בחברה ככלי להפחתה של בורות, דעות קדומות, פחד ואיבה. הדרכים שיש לבחון לשם כך הן הכרת התרבות והשפה של ה"אחר" ושילוב מורים מאוכלוסיות אחרות.
 6. השקעת מאמצים רבים בהכשרת מורים לשם הנחלת ערכי הדמוקרטיה.
 7. פיתוח אסטרטגיות רחבות וצרות להתמודדות עם גילויי גזענות בגן ובבית הספר.
 8. הקמת מסגרת לשיח בין הזרמים השונים של החינוך בישראל: מה אנו מבקשים להנחיל, מעבר למיוחד ולייחודי, לאזרחים ולאזרחיות בישראל?